

**«Лүксүгүн сүрүн уопсай үөрэхтээһин оскуолата»
муниципальной уопсай үөрэхтээһин бюджетнай тэрилтэтэ**

**«Саха тылыгар уонна литература аабыытыгар
кылаас таһынан үлэ көрүннэрэ»
(дакылаат)**

Дакылааты суруйда:
Эверстова Нюргустана Владимировна,
Кэбээйи улууһун
Лүксүгүн сүрүн оскуолатын
алын сүһүөх кылаас учуутала

ИЙИНЭЭБИТЭ:

1. Кириитэ.....	3
2. "Тыл хоннуута"(проект).....	4
3. "Тыл хонуута" (сценарийдар).....	6

КИИРИИТЭ

Тыл – киһи айбыт биир эриэккэс көстүүтэ. Саха омук тыла баай, кэрэ, хомоҕой. Байа-барҕара турар, сайдар-үүнэр кэскиллээх. Киһи төрөөбүт тылын төһө диринник билэр да, соччоннон кинини ытыктыыр.

Тылы-өһү оҕо эрдэхтэн чочуйар наада. Тыл сүмэтин, тыл амтанын тылы имитэ-хомута туттар эрэ киһи үчүгэйдик өйдүүр. Ол иһин оҕоҕо төрөөбүт тылыгар кэрэхсэбили үөскэтээри кылаас таһынан араас үлэ көрүҥнэрин тэрийиэххэ, уруокка кэрэхсэбиллээх соруудахтары үгүстүк туһаныхха наада. Маныаха тыл оонньуута оҕо тылын өһүн сытылыырга, сайыннарарга, толкуйун тобуларга балай да көмөлөһүөн сөп.

Үлэ тоҕоостооҕо (актуальность): Саха тылыгар таптала иитии, толкуйдата үөрэтии, бүгүҥнү учуутал, иитээччи сүрүн сорууга. Төрөөбүт тылынан иннигэһэ суох санарар, атын да предметтэргэ чобуотуйар, ситиһиилээх буолар диэн өйдөбүлүнэн салайтаран бу тиэмэни таллым. Грамматическай оонньуу күрэхтэһии курдук, онон оҕону ордук көбүлүүр, түмэр тылга, кэрэхсэбили көбүтэр уратылаах.

Үлэ проблемата: Санаан да көрдөххө, билиги, учууталлар, үөрэнээччилэрбит киһи буолан үүнэн-сайдан тахсалларыгар, олоххо суол-иис булуналларыгар сабыдыалбыт үрдүк буолуохтааҕа биллэр суол. Мантан сиэттэрэн, билигин кэм сытырхайан турар кыһалҕаҕа тохтуохпун баҕарабын. Ол курдук урукку сыллардааҕар саха тылыгар интэриэс лаппа түстэ. Ол иһин оҕоҕо төрөөбүт тылыгар кэрэхсэбили үөскэтээри кылаас таһынан араас үлэ көрүҥнэрин тэрийиэххэ, уруокка кэрэхсэбиллээх соруудахтары үгүстүк туһаныхха сөп.

Үлэ сыала-сорууга: Тыл баайын тургутуу, төрөөбүт тылы билиигэ уһуйуу, санарар дьоҕуру сайыннарыы, тыл эгэлгэтин өйдүүргэ салайыы.

"ТЫЛ ХОНУУТА" ПРОЕКТ

Мин алын сүһүөх кылаас учуутала буоларым быһыытынан, оҕолорго саха тылын уонна литература аабыытын биридимизтэригэр интэриэһи тардаары, билинни Федеральной государственной үөрэх стандартын ирдэбилинэн, үөрэтии хаачыстыбатын тупсарыыга усулуобуйа үөскэтээри, кылаас таһынан араас үлэ көрүннэрин бэйэм үлэбэр туһанарбын кылгастык билиһиннэриэхпин баһарабын.

Бэйэм үлэбэр оскуола иһинэн “Тыл хонуута” диэн түмсүүнү тэрийэргэ былаанныыбын.

Үлэбит хайысхата маннык хабааннаахтык барар:

*1. Үлэбит биир сүрүн көрүнүнэн буолар **оҕо айар дьоһурун сайыннарыы***

Айар дьоһуру сайыннарыы диэн оҕо бэйэтин санаатын, тугу толкуйдуурун, бэриллибит тиэмэҕэ эбэтэр ситуацияҕа бэйэтин сыһыанын, урут буолбут түбэлтэҕэ тугу өйдөөн хаалбытын, тулалыыр эйгэни хайдах ылынарын, ис санаатын нөнүө хайдах аһарарын, иэйиитин бэйэтин тылынан биэриитэ ааттанар. Үөрэнээччи суруйа олорон ханнык эмэ иэйэр, долгуйар, суруйуутун ис хоһоонугар бэйэтин сыһыанын биллэрэр буолуохтаах. Оччоҕо суруйуута тупсаҕай буолар.

Айар дьоһуру сайыннарыы уопсай сайдыыга улахан оруоллаах уонна инники олохторугар сүнкэн суолталаах. Айар дьоһуру сайыннарыы сүрүн соруктарынан:

- Үөрэнээчигэ тылга интэриэстэрин көбүтүү;
- Уруокка ылар билиилэрин салгыы сайыннарыы;
- Оҕолор сааһылаан кэпсиир, суруйар үөрэхтэрин сайыннарыы;
- Тыл көмөтүнэн араас өрүттээх иитэр-үөрэтэр үлэни тэрийии.

Холобур, оскуола иһинэн ытыллар тэрээһиннэргэ сценарийдары суруйуу, тэрийсии, ол курдук, Саха тылын-суругун бичигин нэдиэлэтигэр викториналары, олимпиадалары, оскуола иһинэн тахсар хаһыакка ыстатыйалары.

2. Иккис сүрүннүүр үлэбит оҕо бэйэтин санаатын холкутук этэр, Көмүскэнэр дьоһурун сайыннарыы, уустаан-ураннаан тупсабайдык санарыы.

Хас биирдии оҕо бу “Тыл хонуута” түмсүүгэ дьарыктанан бэйэтин ис кыабын толору туһанан олоххо бэлэмнээх, үрдүк культууралаах, сахалыы тыыннаах киһи буоларыгар үлэбин ытытабын.

Ону таһынан, кэрэхсэбиллээх соруудахтары үгүстүк туһанабын. Оонньоу күрэхтэһии курдук, онон оҕону ордук көбүлүүр, түмэр тылга кэрэхсэбили көбүтэр уратылаах. Тыл оонньоутун учуутал ылла да тута толкуйдуу охсубат. Бу улахан дьарыгы, толкуйу эрэйэр уустук үлэ көрүнэ буолар. Матырыйаалы күннэтэ тахсар хаһыаттартан, радио, телевизор биэриилэртэн хомуйуохха сеп. Тыл оонньоутун биирдиилээн да, бөлөбүнэн да тэрийиллэр. Уруокка сынньатыы, эбии дьарык да быһыытынан уонна чингэтэр үлэ көрүнүнэн туттуохха сеп.

"ТЫЛ ХОНУУТА" (сценарийдар)

«Тийн мэйи, булугас өй» оонньуу күрэх сценарийа

Сыала-сорууга:

- төрөөбүт тылынан ыраастык сангара үөрэни, дьон иннигэр сөптөөхтүк тутта-хапта сылддьы;
- толкуйдуур, айар дьобурдары, булугас өйү сайыннарыыга үлэлэһи;
- төрөөбүт тылы ытыктыырга, таптыырга, харыстыырга ийтиигэ дьулуһуу;
- хамаанданан үлэли үөрэнэллэрин ситиһи;

Күрэх буолар кэмэ: Олунньу 15 күнэ.

Кыттааччылар: икки хамаанда.

Күрэххэ сыаналанар:

- булугас өй, баай, уус-уран, сыты тыл-өс, сааһыламмыт санаа;
- тутта-хапта сылддьы;
- артыыстааһын, көрөөччүнү сэргэхсити;
- хамаанданан бииргэ үлэлээһин;

1 ыытааччы:

Чыычаахха чыычаах чуопчарар тыла,

Сүүрүккэ сүүрүк сипсийэр тыла,

Этингэ этинг эрчимнээх,

Илгэлээх истинг Ийэ тыл буолар!

2 ыытааччы:

Эппэр ийэм үүтүн кытта

Инмит эбит быһыыта

Кустук өгнөөх, кымыс сыттаах

Сахам мандаар сангата...

1 ыытааччы:

Ийэ тыллаах буоламмыт көнүл дуораһыйар, ыллыыр-туойар аналлааппын. 1996 сыллаахха Саха бастакы президенэ М.Е.Николаев уураабынан олунньу 13 күнэ сахалартан бастакы лингвист - учуонай С.А. Новгородов төрөөбүт күнүгэр сөп түбэһиннэрэн Ийэ тыл күнүнэн бэлиэтэнэр.

2 ыытааччы:

Үтүө күнүнэн, күндү оҕолор, убаастабыллаах учууталлар уонна ытыктабыллаах ыалдьыттар! Бүгүн биһиги «Ийэ тылым –мин барҕа баайым» нэдиэлэтээҕи тэрээһиммитин түмүктүүр «Тиин мэйии, булугас өй» оонньуу күрэхпитин саҕалыырбытын көнгүллээн.

1 ыытааччы:

Дохсун ытыс тыаһынан көрсүөбүң, бастакы хамаанданы.

2 ыытааччы:

Бүгүн эһигини көрө, сыаналыы кэлбит дьүүллүүр сүбэни кытта билсиэҕин.

1, 2 ыытааччы:

Бүгүңнү күрэххэ ким ордук бэлэмнээх, кыайыыга дьулуурдаах кыайдын!

Бу күн эһиэхэ умнуллубат үтүө өйдөбүллэри аҕаллын диэн туран 1 түһүмэхпитин саҕалыыбыт.

1. Хамаанданы билиһиннэри (3-5 мун)

Хамаанда аатын, девиыын эттэ.Хамаандатын туьунан керееччулэргэ ейдебул биэрэр. Дьүүллүүр сүбэ түмүк таһаарар.

2. Миниатюра

Олохтон көрдөөх ситуацияны быһа тардан көрдөрдүлэр. Дьүүллүүр

сүбэ түмүк таһаарар.

3. Өй күрэбэ

Саха тылын баайын билиигэ ыйытыктарга эппиэттиллэр, соруудахтары толороллор

- капитаннар күрэхтэрэ (классик суруйааччылар олохторун, айар үлэлэрин суруйааччы мэтириэтин көрөн кэпсириллэр);

- блиц ыйытыгылар:

I хамаанда

1. Ийэ тыл күнэ хас сыллаахтан ким уураабынан бэлиэтэнэр буолбутай?
2. С.А.Новгородов диэн кимий?
- 3.Саха оҕото ааҕарыгар аналлаах бастакы кинигэ хас сыллаахха бэчээттэммитэй?
4. Н.Е.Мординов псевдонима кимий?
5. Сахалыы иһиттэри ааттаталаан.
6. Сандалы диэн тыл суолтатын быһаарыҥ.
7. Тылга сыһыаннаах 3 өс хоһооннорун этитэлээн.
8. Хаара, уһун, төгүрүк, эмис ханнык сана чаһай?
9. Саха алфавитыгар хас буукуба баарый?

II хамаанда

1. Сахалыы алфавит хас сыллаахха, ким көмөтүнэн баар буолбутай?
2. С.А.Новгородов төрөөбүт улууһа, нэһилиэгэ?
3. Саха оҕото ааҕарыгар аналлаах бастакы кинигэ тугу үөрэтэр этэ?
4. С.Р.Кулачиков псевдонима кимий?
5. Сахалыы булт тэриллэрин ааттаталаан.
6. Айа диэн тыл суолтатын быһаарыҥ.
7. Доҕор диэн тылга сыһыаннаах 3 өс хоһооннорун этитэлээн.

8. Ыллыр, үнкүүлүүр, мэниктиир ханнык санга чаахай?

9. Саха алфавитыгар хас аһаҕас дорҕоон, хас бүтэй дорҕоон баарый?

4. Ыйыты

Хамаандалар эрдэттэн бэйэ-бэйэлэригэр төрөөбүт тылга аналлаах
ыйыты толкуйдаан кэлбиттэрин хардарыта ыйыталаһаллар.

5. Сценка «Биһиги өбүгэлэрбит...»

Хамаандалар эрдэттэн «Биһиги өбүүгэлэрбит...» диэн тиэмэҕэ сценка
туруоран, бэлэмнэнэн кэлбиттэрин көрдөрөллөр.

6. Уус-уран ааҕы

Хамаандалар «Төрөөбүт тылым» хоһоон ааҕыга эрдэттэн бэлэмнэнэн
кэлбиттэрин уус-ураннык ааҕан иһитиннэрэллэр.

Түмүк.

1 ыытааччы: Иитиллибит ийэ тылгыт сумэһинин баһылаан,

Төрөөбүт төрүт дойдугут кутун-сүрүн эккитигэр-хаанныгыгар
инэринэн,

Саханы саха дэтэн аар-саарга аатырдар,

Саха Саарына буола улаатын!

Дьүүлүүр сүбэ күрэх түһүмэхтэрин баалларын ааҕан баран
кыайыылааҕы таһаарар.

ТЫЛ ХОНУУТА

Кыттааччылар: сахалыы таҥастаах 1-4 кылаас оҕолоро.

Темата: Сахалыы тыл, сурук-бичик күнэ.

Формата: Булугас өйдөөхтөр күрэхтэһиилэрэ.

Сыала:

Төрөөбүт тылга тапталы, интэриэһи көбүтүү;

Тыл кэрэтин, тыл эгэлгэтин өйдүүргэ уһуйуу;

Саҥарар дьоһуру сайыннарыы.

Өс хоһооннорун ситэрэн биэр

1. Үөрэх баар - ...
2. Кырдыабастан алгыһын, ...
3. Кулгаах ыраабы истэр, ...
4. Сүгэ кыайбатабын - ...
5. Ким доҕордоох ...
6. Отонноотоххо ...
7. Саһыл түүтүнэн ...
8. Үтүө ат биир кымньыылаах ...

бараммат баай.

эдэртэн эйэтин ыл.

харах чугаһы көрөр.

сүбэ кыайар.

ол дьоллоох.

оноойук туолар.

киһи өйүнэн.

үтүө киһи биир тыллаах.

Сомоџо домохтору суолталарын быһаар

1. Атахха биллэрбит -
 2. Балык айах -
 3. Орох тэппит -
 4. Тимир тириитин кэппит -
 5. Ала кулуну төрөппүт -
 6. Тылыттан маппыт -
- А) Кыыһырбыт.
- Б) Элбэхтик сылдыар.
- В) Дэлби тонмут.
- Г) Кыайан санарбат буолбут
- Д) Куоппут.
- Е). Тиһэ суох.

Дорџооннорунан сирдэтэн таабырыннары таай.

1. «Б» дорџоонтон саџаланар «Н» дорџоонунан бүтэр сүүс бизэ уон тимэхтээх тойон баар үһү.

Эппиэтэ: **БАЯН**

2. «М» дорџоонтон саџаланар, «К» дорџоонунан бүтэр кыната суох көтөр, атаџа суох сүүрэр баар үһү.

Эппиэтэ: **МЭЭЧИК**

3. «С» дорџоонтон саџаланар, «Т» дорџоонунан бүтэр остуолга кыргыһар бухатыырдар бааллар үһү.

Эппиэтэ: **СААХЫМАТ**

4. «Х» дорџоонунан саџаланар «С» дорџоонунан бүтэр дьүрүһүйэр куолас баар үһү.

Эппиэтэ: **ХОМУС.**

5. «Т» дорџоонунан саџаланар «Р» дорџоонунан бүтэр кэрэ кэпсээннээх, ыллам ырыалаах дьяаһык баар үһү.

Эппиэтэ: **ТЕЛЕВИЗОР.**

6. «К» букваттан саџаланар «Х» букванан бүтэр чыычаахтар көтөөрү өгдөнгөһөллөр үһү.

Эппиэтэ: **КУЛГААХ.**

Көрдөөх ыйытыылар

1. Сахаларга кыра көтөрүнэн бэриллэр кээмэй.

Эппиэтэ: **ЧООРУОС ТУМСУН САҒА.**

2. Акаары киһини сахалар туохха тэннииллэрий?

Эппиэтэ: **УЛАР МЭЙИИ**

3. Өйдөөх киһини сахалар туохха тэннииллэрий?

Эппиэтэ: **ТИИН МЭЙИИ**

4. Ардаџы кээмэйдиир мээрэй?

Эппиэтэ: **ЫАҒАСТААХ УУ**

5. Күн уһурун кээмэйэ

Эппиэтэ: **КУТУЙАХ ХААМЫЫТА**

6. “Куөс быстына” диэн төһө кэмий?

Эппиэтэ: **КУӨС БУҕАР КЭМЭ, 1 чаас КЭРИНГЭ**

Атыннык туох диэн ааттаналларый?

Эһэ - тыатааџы, кырдыаџас, эһэкээн, арбаџастаах

Куобах - табысхаан, кылгас атаһ, хотоноһ, дьүөлэкээн

Моџотой - дьирики, муруку, күрдьүгэс

Чөркөөкү - чөркөй, чыркымай

Кырынаас – бэлиэлээх.

Сахалы иһиттэр

Чороон – кымыс иһэргэ анаан чочуйан, оһуордаан онгорбут атахтаах мас иһит.

Кэриэн ымыһа – ыһаахха кымыһы кэриһэн иһэргэ аналлаах биир атахтаах улахан чороон.

Кытыйа – миискэ курдук нэлэгэр быһыылаах, оһуордаах былыргы мас иһит.

Саар ыаҕас – кымыс кутарга аналлаах улахан туос ыаҕас.

Чабычак – үүттэн сүөгэйн халбийан ыларга аналлаах киэн аһахтаах намыһах туос иһит.

Тууйас – арыу угар дьобус туос иһит.

Матаарчак – иистэнэр малы угар үмүрүк бүүрүктээх лаппаҕар түгэхтээх туос, мас иһит.

“Тыл” диин олохтон ким ордук элбэх тылы үөскэтэрий?

Эппиэтэ: **тыл; тылдыт; тылбаас; тыллаах; тылбаасчыт; тылчаан; тылланыы; тыллаһыы; тылбай-өспөй; тыл-өс уод.а**

Сага тылы үөскэтии

Ребус

Тутуу

Тустуу

Куотуу

Кисиэл

Кутуйах

Куртуйах

Тиэрбэс

Этэрбэс

Килбэс

Хомуос

Булуук

Сатыы

Уларсар

Саахар